

Переслідування православного духовенства в УРСР у часи Великого терору: особливості, масштаби, наслідки

Духovenство та миряни різних православних конфесій із моменту утвердження радянського ладу на теренах України зазнавали постійних утисків та гонінь. Масштабні політично вмотивовані репресії проти православних священників та церковного активу мали місце під час боротьби більшовиків за владу в 1918–1920 рр., у ході реалізації радянською владою кампанії з вилучення церковних цінностей 1922 р., утвердження колгоспної системи господарювання 1929–1930-х рр., втілення в життя гасел «безбожної п'ятирічки» (1932–1937). За 20 років панування комуністичної партії було завдано відчутного удару Російській Православній Церкві, Українській Автокефальній Православній Церкві, духовенству та чернецтву Істинно-Православної Церкви. Однак тривала антирелігійна практика більшовицького режиму так і не змогла викоринити в більшості населення України віру в Бога. Згідно з переписом населення, проведеним у січні 1937 р., 56,7% громадян СРСР назвали себе віруючими.

Про посилення релігійної активності населення Української РСР у ході та після всесоюзного перепису 1937 р. йшлося в численних повідомленнях радянських спецслужб. За день до початку всесоюзного перепису населення (5 січня 1937 р.) начальник УНКВС по Одеській області старший майор держбезпеки О. Розанов інформував наркома внутрішніх справ УРСР, комісара держбезпеки I рангу В. Балицького про невдоволення духовенства та мирян процесом збору економічних та соціальних даних про громадян та поширення серед населення закликів такого змісту: «Всім записуватися віруючими людьми, тоді повернуть нам усі церкви»¹. Про ставлення віруючих республіки до всесоюзного перепису 1937 р. нарком внутрішніх справ поінформував ЦК КПУ та Луб'янку. На підставі отриманих «тривожних сигналів» вище партійне керівництво країни доручило органам держбезпеки інтенсифікувати заходи для боротьби з «церковною контрреволюцією». Наприкінці березня 1937 р. з'явився циркуляр НКВС СРСР, який зобов'язував низові ланки посилити агентурну та оперативну роботу серед церковного активу².

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 16. Оп. 30. Спр. 68. Арк. 1–3.

² Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. У 2-х частинах / Упорядн.: С. Кокін, М. Юнге; Ред. кол.: О. Довбня, М. Юнге, Р. Біннер, С. Кокін, Б. Бон-

Про згуртування релігійних груп, збільшення випадків виконання релігійних обрядів священнослужителями на Півдні України наголошувалося в секретному донесенні Одеського управління НКВС до Києва від 7 квітня 1937 р.: «За останній час ліквідовано ряд справ, які свідчать про різке нарощування активності церковників та сектантів, які прагнуть використати в контрреволюційних цілях Сталінську Конституцію. Організована діяльність церковників та сектантів направлена на підготовку відкритих виступів релігійників із вимогами повернення церков та утворення нових церковних та сектантських організацій, а також для просування в Ради своїх людей. Духовенство стало здійснювати в масовому порядку релігійні обряди в помешканнях колгоспників, оброблюючи їх у войовничому дусі. Ряд фактів демонструє, що духовенство та церковники намагаються посилити вплив на молодь, особливо на школярів... По області заарештовано понад 50 осіб активних учасників контрреволюційних та сектантських організацій та груп. Оперативний натиск продовжуємо»³. Звітуючи перед центром про діяльність релігійних громад у регіоні, начальник УНКВС по Одеській області О. Розанов обережно натякав на провали в проведенні безбожної п'ятирічки: «...Слід відзначити відсутність політмасової роботи та антирелігійної пропаганди на селі. Абсолютно не діють організації "Спілка войовничих безвірників", преса також не відображає антирелігійної роботи. В області не переобладнано під культурні установи близько 100 закритих церков, які залишаються об'єктами тяжіння контрреволюційних елементів. У зв'язку з цим мною 4-го квітня ц. р. порушено питання на Бюро обкому КП(б)У, де було винесено розгорнуте рішення. Усім секретарям райкомів надіслано спеціальний лист про розгортання політмасової роботи та антирелігійної пропаганди на селі»⁴.

Доповідну записку про агентурно-оперативну діяльність VI (церковного) відділку секретно-політичного відділу на початку квітня 1937 р. підготувало й УНКВС по Київській області. Суголосно з одеськими чекістами співробітники столичного підрозділу НКВС вважали за потрібне наголосити на активізації діяльності православного духовенства в першому кварталі 1937 р. Пожвавлення в середовищі «церковної контрреволюції», за спостереженнями контррозвідників, було викликане ухваленням наприкінці грудня 1936 р. Основного закону СРСР. Сталінська Конституція, на переконання віруючих, мала спричинити «нову еру відродження Православної Церкви». Релігійна ситуація на Київщині очима чекістів навесні 1937 р. виглядала так: «Нааявні в значній кількості в Київській області колишні ченці, попи, черниці і проповідники, вигнані з Києва в період паспортизації та переїзду уряду, осівши в нережимних місцевостях (Житомир, Черкаси,

веч, І. Смирнова, Г. Бордюгов. Ч. 1. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. С. 20.

³ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 30. Спр. 68. Арк. 1–3.

⁴ Там само. Арк. 5–7.

Б. Церква, Умань, Звенигородка та ін.), проводять на сьогоднішній час енергійну організаційну роботу, направлену на підняття серед населення масового руху за відкриття вже давно недіючих церков, відродження делегацій до РВК, облвиконкомів, ЦВК УРСР із клопотанням про відкриття церков та молитовних будинків». Закінчивши наприкінці квітня 1937 р. збір даних про діяльність релігійних громад у різних регіонах республіки, центральний апарат НКВС УРСР підготував для Москви узагальнюючий документ під назвою: «Матеріали про організовану діяльність церковно-сектантської контрреволюції»⁵.

За умов, що склалися, наркомат внутрішніх справ СРСР у першій декаді червня 1937 р. санкціонував «рішучі дії щодо ліквідації церковників та прихильників сект»⁶. На виконання директив із Москви 12 червня 1937 р. ув'язнено архієрея Українського Екзархату Російської Православної Церкви, архієпископа Волинського й Житомирського Філарета (Лінчевського). Йому інкримінувалося створення низки фашистських осередків при церковних парафіях, які під час радянсько-німецької війни мали розгорнути диверсійну роботу⁷. Майже одночасно з архієпископом Філаретом запроторено за грати церковного діяча УАПЦ, Володимира (Самборського).

Наміри НКВС «продовжувати наносити рішучий удар» по реакційному духовенству засвідчив і оперативний наказ народного комісара внутрішніх справ СРСР М. Єжова за № 00447 від 30 липня 1937 р. «Про операцію з репресування колишніх куркулів, кримінальників та інших антирадянських елементів», який мав би поставити останню крапку в справі знищення традиційних ворогів радянської влади. Як видно з наказу, пріоритет репресивної політики був націлений на «колишніх куркулів, що повернулися після відбуття покарання», та кримінальників. Разом із тим у роз'яснювальних циркулярах щодо контингентів, які підлягають вилученню, акценти були зроблені й у бік членів антирадянських партій, колишніх білих, жандармів, царських чиновників, учасників козацько-білогвардійських повстанських організацій, а також сектантських активістів та церковників. Зокрема, директива № 2391 наркома внутрішніх справ УРСР І. Леплевського від 19 серпня 1937 р., адресована начальникам обласних управлінь НКВС, передбачала: посилення агентурно-оперативної роботи серед «церковних елементів», особливо в середовищі симпатиків УАПЦ та парафіян «тихонівської» орієнтації РПЦ⁸; вжиття невідкладних оперативно-розшукових заходів для виявлення «церковно-сектантського фашистського підпілля»; проведення в короткостроковій перспективі операції з ліквідації церковної контрреволюції та щодакдний звіт про результати каральних акцій.

⁵ Великий терор в Україні... Ч. 2. С. 440–455.

⁶ Там само. Ч. 1. С. 20.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 30. Спр. 68. Арк. 81.

⁸ Великий терор в Україні... Ч. 1. С. 136–137.

Створення кваліфікованої агентурної мережі, яка відповідала новим завданням боротьби з контрреволюційним церковним елементом, було покладено на VI відділки секретно-політичних відділів обласних управлінь НКВС. Контингент для репресування співробітники згаданого відділку складали на основі агентурних зведень, архівів єпархіальних управлінь, реєстраційних даних духовенства при райвиконкомах, на підставі вивчення списків осіб, позбавлених виборчих прав. Попри існування в структурі радянських спецслужб окремого (церковного) підрозділу, який спеціалізувався на виробленні форм і методів розкладання релігійних організацій, репресії священнослужителів та церковного активу не були виокремлені в самостійну чекістську операцію. Масове кримінальне переслідування православного духовенства та мирян у часи Великого терору, як свідчать документи радянських спецслужб, здійснювалося в ході виконання оперативного наказу № 00447 та на підставі окремих циркулярів із центру.

Цілком таємна операція з репресування колишніх куркулів, церковників та інших антирадянських елементів розпочалась 1 серпня 1937 р. Місяць потому республіканський НКВС на чолі з І. Леплевським звітував перед Москвою про перші успіхи в так званій «куркульській операції», у тому числі і про результати на релігійному фронті. Статистика засуджених по «церковній лінії» на 1 вересня 1937 р. виглядала таким чином: 101 представник «духовенства» (1-ша категорія (розстріл) — 55 осіб; 2-га категорія (ув'язнення у виправно-трудовах таборах) — 46 осіб); 132 особи к/р церковного активу (1-ша кат. — 67; 2-га кат. — 65), 17 осіб «чернечого складу» (1-ша кат. — 8; 2-га кат. — 9)⁹. Статистична обробка репресивної кампанії проти духовенства та мирян у регіонах України виглядала таким чином (брак джерельної бази не дозволяє чітко виокремити представників християнських конфесій та Церков, вказати на репрезентантів різних течій у Православній Церкві в 1930-х рр. (старобрядці, обновленці, іоніти, чуйківці, йосифляни, буївці, підгорнівці та ін.))¹⁰:

Області	Категорії	Духовенство	К.-р. церковний актив	Ченці
Київська	1 кат.	79	23	1
	2 кат.	64	48	5
	Усього	143	71	6
Одеська	1 кат.	29	14	2
	2 кат.	99	121	14
	Усього	128	135	16
Харківська	1 кат.	2	56	1
	2 кат.	—	29	2
	Усього	2	85	3

⁹ ГДА СБУ. Ф. 42. Спр. 32. Арк. 31.

¹⁰ Великий терор в Україні... Ч. 1. С. 235–236.

Вінницька	1 кат.	24	59	7
	2 кат.	14	63	1
	Усього	38	122	8
Донецька	1 кат.	13	13	—
	2 кат.	10	16	—
	Усього	23	29	—
Дніпропетровська	1 кат.	—	—	—
	2 кат.	8	—	1
	Усього	8	—	1
Чернігівська	1 кат.	1	—	—
	2 кат.	—	—	—
	Усього	1	—	—

Однак показники каральних дій своїх підлеглих супроти релігійних громад не влаштовували керівника радянських органів держбезпеки Української РСР Ізраїля Леплевського. 5 жовтня 1937 р. нарком внутрішніх справ УРСР у директиві до начальників облуправлінь НКВС зажадав протягом 10 днів «провести широку операцію з метою рішучого розгрому церковно-сектантських контрреволюційних кадрів». У тексті директиви містилося роз'яснення очільника силового відомства щодо репресивних заходів стосовно обновленської церкви Російського екзархату: «Під час операції по обновленцям врахувати необхідність нинішнього співвідношення сил між ними та тихонівцями»¹¹. Таким чином, службовий документ засвідчує, що антицерковний Великий терор не був хаотичним, а розглядався сталінським режимом як дієвий інструмент у взаємовідносинах держави та Церкви. На бажання владних структур вплинути на процеси, що відбуваються в релігійному житті України, безпрецедентну *плановість та керованість* терористичних «спецоперацій» щодо духовенства та церковного кліру вказує зміст розпорядження наркома внутрішніх справ УРСР І. Леплевського від 17 листопада 1937 р.: «Усім начальникам облуправлінь НКВС УРСР. 24 години телеграфно повідомте: 1) кількість заарештованих церковників... за період серпень – листопад... по групах — єпископів, попів, монахів, церковного активу... 2) кількість засуджених церковників... 3) кількість попів... в області по окремих орієнтаціях; 4) кількість церков діючих та окремо недіючих, формально не закритих, по окремих релігійних течіях»¹². За короткий проміжок часу, відведений для виконання наказу комісара державної безпеки 2-го рангу І. Леплевського, обласні структури НКВС спромоглися прозвітувати по одному пункту, тобто вказали лише кількість засуджених позасудовими органами (трійками НКВС УРСР) священнослужителів та мирян¹³.

¹¹ Великий терор в Україні... Ч. 1. С. 148.

¹² Там само. С. 157.

¹³ ГДА СБУ. Ф. 42. Спр. 32. Арк. 136.

Області	Усього	1 кат.	2 кат.
Київська	641	320	321
Харківська	354	252	102
Дніпропетровська	82	36	46
Донецька	324	173	151
Одеська	398	234	164
Вінницька	357	147	210
Чернігівська	26	7	19
Кам'янець-Подільська	78	32	46
Миколаївська	43	39	4
Полтавська	27	14	13
Разом	2341	1262	1079

Як видно з таблиці, на 17 листопада 1937 р. по «церковній лінії» була засуджена 2341 особа. Масштаби переслідувань священнослужителів та мирян суттєво різняться по областях. Упродовж вересня — першої половини листопада 1937 р. репресивним органам вдалось удвічі перевищити кількісні показники боротьби з поширювачами «опіуму для народу» у Вінницькій області; у 3 рази в Київській обл.; у 4 рази в Харківській обл.; у 6 разів у Донецькій обл.; у 9 разів у Дніпропетровській обл.; у 26 разів у Чернігівській обл. Певні результати боротьби зі «шпигунами в сутанах» продемонстрували новостворені (у вересні 1937 р.) області — Миколаївська, Полтавська та Кам'янець-Подільська.

Основною групою, яка підпала під репресії в ході першого етапу «куркульської операції» НКВС (серпень – грудень 1937 р.), стало духовенство й особливо єпископат усіх православних інституцій в Україні. У вересні 1937 р. потрапив за ґрати єпископ РПЦ Дніпропетровський та Запорізький Георгій (Делієв), якого звинуватили в керівництві антирадянською фашистською церковною організацією, яка ставила своїм завданням поширення провокаційних чуток та здійснення терористичних актів проти керівників Радянської держави¹⁴. 13 вересня 1937 р. співробітниками НКВС затримано, а згодом засуджено до розстрілу єпископа Полонського, вікарія Волинської єпархії РПЦ Максима (Михайла Руберовського).

10 листопада 1937 р. під час допиту в Лук'янівській тюрмі помер митрополит Руської Православної Церкви, екзарх України Константин (Дьяков). Чекісти домагалися від митрополита Константина «щиросердних» свідчень про очолювану ним підпільну організацію з числа «тихонівців», яка збирала розвідувальні матеріали в колгоспах та на підприємствах для німецького консульства, а також проводила кампанію з відновлення закритих церков

¹⁴ Реабілітовані історією: у 27 томах. Дніпропетровська область: у 2 кн. / Упоряд. Є.І. Бородін та ін. Кн. 1. Дніпропетровськ: «Моноліт», 2009. С. 62.

в Україні. За легендою НКВС УРСР, «тихонівці» утворили досить розгалужене антирадянське угруповання, побудова якого співпадала зі структурою церковного управління. Розробляючи «антирадянську фашистську організацію церковників-тихонівців» на чолі з екзархом України, радянські спецслужби готували базу для масових репресій серед православного духовенства. У вересні – жовтні 1937 р. в Києві потрапили за ґрати: секретар митрополита Константина протоієрей Віктор Вельмін, богослов Олександр Глаголев та ін. У той же час було ліквідовано «філії» організації в регіонах України: у Дніпропетровську (8 священників); Новомосковському районі Дніпропетровської області (осередок із 20 осіб); Нікопольському районі (осередок з 10 осіб, які виготовляли антирадянські листівки з наклепами на адресу Й. Сталіна); Дніпродзержинському районі (12 осіб); Бердянському районі (4 особи); районі ім. Г. І. Петровського Київської області (нині Городищенський р-н Черкаської обл.) (6 осіб, які нібито готували теракт проти місцевих активістів); Васильківському районі Київської області (8 осіб). Усього в справі «антирадянської фашистської організації церковників-тихонівців» на початок листопада було заарештовано 83 особи¹⁵.

У другій половині 1937 р. зазнав розгрому український обновленський єпископат. За контрреволюційну діяльність були заґратовані: архієпископ Подільський і Брацлавський, Митрополит Київський і всієї України Обновленсько-синодальної церкви Пимен (Пегов), єпископ РПЦ, очільник обновленських громад в Україні із титулом митрополита Київського Олександр (Олексій Чекановський), архієпископ Первомайський Йосиф (Михальчук)¹⁶, архієпископ Миколаївський Амвросій (Нагорський), архієпископ Кіровоградський Кирил (Квашенко), архієпископ Одеський та Херсонський Константин (Спаський), архієпископ Маріупольський Рафаїл (Прозоровський)¹⁷.

Трагічною виявилася доля одного з очільників Соборно-Єпископської Церкви (українського відгалуження Руської Православної Церкви) єпископа Сергія (Лабунцева). Як ворога радянської влади його було розстріляно наприкінці грудня 1937 р.

У столиці УРСР, Київській, Дніпропетровській та Чернігівській областях у справі «Української фашистської організації церковників-автокефалістів» протягом літа – осені 1937 р. заарештовано главу Української Автокефальної Православної Церкви Василя (Липківського); ієрархів Константина (Малюшкевича) та Юрія (Міхновського); єпископів Юхима (Калішевського) та Миколая (Карабіневича), члена Всеукраїнської церковної Ради та секретаря глави

¹⁵ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 30. Спр. 68. Арк. 82–83.

¹⁶ Тригуб О. П. Архієпископ Первомайський Йосиф (Михальчук) // Матеріали Всеукраїнської науково-методичної конференції «Миколаївщина і Північне Причорномор'я: історія і сучасність». До 30-річчя навколосвітнього плавання вітрильної яхти «Ікар» (МКІ, 1987–1988). Миколаїв, 2018. С. 29–30 / URL: <http://eir.nuos.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/2475/Trybulkevych.PDF?sequence=1>

¹⁷ Див. доповідь: Тригуб О. Розкол Російської Православної Церкви в Україні (1922–39 рр.): між Державним політичним управлінням та реформацією. Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2009. С. 120–121.

УПЦ І.Павловського Дмитра Оробинського та ін. (всього 45 осіб)¹⁸. Незважаючи на відхід від церковної діяльності, на підставі звинувачень у здійсненні «проповідей, наповнених контрреволюційним націоналізмом», у листопаді 1937 р. розстріляно ієрарха УАПЦ Феодосія (Сергеєва)¹⁹.

Вістря репресій було спрямоване також на осіб, які раніше обіймали певні посади в церковних організаціях. Підставою для арешту в середині жовтня 1937 р. ігумена Києво-Печерської Успенської Лаври Євграфа (Кучеренка) стало те, що він «незаконно проживає в Києві та проводить контрреволюційну агітацію». Протоієрея УАПЦ, останнього настоятеля кафедрального Благовіщенського собору в Дніпропетровську Константина Шараєва ув'язнено восени 1937 р. за створення українського націоналістичного осередку в П'ятихатському районі Дніпропетровської області²⁰. У жорна політичних репресій на початку грудня 1937 р. потрапив послідовник патріарха Тихона священник Олексій Іванович Язловський (1866–1937)²¹, який у середині 1920-х рр. правив службу у Володимирському соборі, потім у церкві на Батіївій горі, згодом — у Покровській церкві на Солом'янці в Києві.

Гоніння із боку радянської влади зазнали й низові члени церковного кліру. Наприкінці жовтня 1937 р., без санкції прокурора, Маріупольський міський відділ НКВС затримав диякона Петра Спаського через те, що він паплюжив комуністичну партію та «обіцяв краще життя в майбутньому лише віруючим»²². 2 грудня 1937 р. Київським обласним управлінням НКВС УРСР за вихваляння монархічного ладу, розповсюдження провокативних чуток було заарештовано дяка Видубицької церкви в Києві Захарія Яременка²³. За критику дій радянського уряду щодо примусового втілення колективізації сільського господарства потрапив під арешт церковний староста с. Лиса Балка Катеринопільського району на Черкащині Василь Шаманський²⁴.

У ході реалізації «куркульської операції» слідчі НКВС отримали вказівки викривати не лише ворожих своїми поглядами священників-одинаків, а виявляти розгалужені «контрреволюційні церковні організації та групи». По-

¹⁸ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 30. Спр. 68. Арк. 85–88.

¹⁹ Бабенко Л.Л. Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і Православної Церкви в Україні (1918 — середина 1950-х рр.). Полтава: ТОВ АСМІ, 2014. С. 270.

²⁰ Там само. С. 62–63.

²¹ Кравченко Я. Масові репресії 1937–1938 років проти представників духовенства на Київщині (за матеріалами архівно-слідчих справ) // Історія та сучасні виклики непокараних злочинів радянського тоталітаризму проти Церкви. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Київ, 11 червня 2015 р. Дніпропетровськ: Видавництво «Пороги», 2015. С. 91.

²² Реабілітовані історією. Донецька область. Кн. 9. Донецьк: Видавництва КП «Регіон», ТОВ «Каштан», 2012. С. 188; Никольський В.Н. Православное духовенство Донеччины, репрессированное в 1920–1950-х годах (в документах и материалах). Донецк, 2013. С. 95.

²³ Там само. С. 92.

²⁴ Бабенко Л.Л. Вказ. праця. С. 271.

мічник начальника 6-го відділку секретно-політичного відділу УНКВС по Одеській області В. Машковський ставив собі за заслугу ліквідацію розгалуженої церковно-фашистської організації з обласним центром, до якої входило 54 особи²⁵. У розпал літа 1937 р. в Смільчинському районі Житомирської області чекістами була викрита повстанська організація в кількості 27 осіб переважно з числа церковного активу, керована православним священником Митрофаном Капустянським (за постановою трійки УНКВС по Житомирській обл. розстріляний 20.11.1937 р.)²⁶. У листопаді 1937 р. на Дніпропетровщині було «викрито» два «ворожих угруповання»: контрреволюційна група священників Новомосковського району (Г.П. Китаєв, К.Г. Коваленко, Ю.І. Кравченко, Д.Н. Оловаренко, В.О. Просвирін — засуджені до вищої міри покарання); антирадянський осередок православного духовенства у м. Дніпропетровську (М.Г. Крамаренко, П.І. Бурковський, А.Д. Лопухович, В.О. Мироненко, І.С. Михайличенко — страчені 8 грудня 1937 р.)²⁷. У той самий час на підставі агентурних донесень на Сумщині, восени 1937 р., було ліквідовано «контрреволюційне підпілля церковників» у Путивльському районі на чолі зі священником Н. Іваненком та «нелегальну контрреволюційну групу одноосібників-церковників» у с. Черепівка Буринського району²⁸. Відповідно до оперативного наказу наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова № 00447 від 30 липня 1937 р. в ряді сіл Березанського району Київської області «знешкоджено» контрреволюційну групу (входило 7 православних священників), антирадянське угруповання з представників Істинно-Православної Церкви (усього 10 осіб, які після завершення слідства були засуджені до розстрілу) в Балаклійському районі Харківської області на чолі з куркулем Серафимом Плякою²⁹. Зусиллями Одеського обласного управління НКВС у серпні 1937 р. «розгромлено» фашистську націоналістичну організацію на території Братського та Єланецького районів (нині у складі Миколаївської області). Її організатором співробітники Єланецького райвідділу НКВС зробили священника із с. Великовелідаровка Петра Ройгальзера³⁰. Усього в порядку наказу НКВС СРСР № 0044 в Українській РСР на першу декаду січня 1938 р. було викрито 119 церковно-сектантських контрреволю-

²⁵ Савин А., Тепляков А. «Партия может ошибаться, а НКВД — никогда». Сотрудники УНКВД по Одесской области на скамье подсудимых (1939–1943 гг.) // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2015. № 2. С. 102.

²⁶ Реабілітовані історією. Житомирська область: у 7 кн. Кн. 3. Житомир, 2010. С. 388.

²⁷ Бойко О.В. Репресії проти православного духовенства і віруючих на Дніпропетровщині у 1920–1930-ті роки // Реабілітовані історією. Дніпропетровська область: у 2 кн. / Упоряд. Є.І. Бородін та ін. Кн. 1. Дніпропетровськ: «Моноліт», 2009. С. 758.

²⁸ Реабілітовані історією. Сумська область: у 3 кн. Кн. 1. Суми: Видавничо-виробниче підприємство «Мрія-1» ТОВ, 2005. С. 30.

²⁹ Реабілітовані історією. Харківська область. Кн. 3. Ч. 3. Київ – Харків: Регіональний інформаційний центр, 2019. С. 204; Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. Ч. 1. С. 260.

³⁰ Реабілітовані історією. Миколаївська область. Кн. 1. Київ – Миколаїв: «Світогляд», 2005. С. 82.

ційних організацій (1128 заарештованих осіб) та 408 антирадянських груп (1592)³¹.

Вилучення «контрреволюційного елементу» серед православного духовенства в другій половині 1937 р. відбулося й у ході іншої каральної акції НКВС — «польської операції». Хоча основний удар був націлений на католицьке духовенство, однак у жорна репресій потрапляли й особи православного канонічного віросповідання. Наприкінці липня 1937 р. за підозрою в шпигунстві на користь Польщі було заарештовано настоятеля Покровської церкви м. Білопілья Г. Ружицького, який відвідував польське консульство в Харкові з метою отримати дозвіл виїхати на батьківщину. За рішенням особливої трійки НКВС його було розстріляно 23 грудня 1937 р. в Харкові³².

Незважаючи на масштаби репресій 1937 р., переслідування духовенства та мирян не припинялись і в наступному році. Новий нарком внутрішніх справ УРСР Олександр Успенський (із січня по листопад 1938 р.) прагнув надати московському керівництву на конкретних слідчих справах докази «млявої роботи» свого попередника І. Леплевського в боротьбі з ворогами народу, у тому числі й у виявленні «церковно-сектантської контрреволюції». Тільки з 21 лютого по 28 березня 1938 р. обласними трійками НКВС було засуджено 137 «церковників».

На першу декаду травня 1938 р. О. Успенський інформував наркома внутрішніх справ М. Єжова про розгром українського антирадянського націоналістичного центру й керованих ним повстанських та диверсійних формувань (заарештовано 25464 особи) та про позасудову розправу над 628 учасниками «повстанських загонів із середовища українського духовенства». Арешти та ув'язнення духовенства й мирян відбувались і в справі «ровсовсько-есерівського повстанського та диверсійного підпілля, керованого правотроцькістським центром на Україні». На середину травня 1938 р. було засуджено 1786 учасників «ровсовських загонів із середовища російського духовенства та церков»³³. За період із січня по липень 1938 р. число заарештованих органами НКВС в УРСР по лінії «церковників» становило 1587 чол., з них 824 особи були засуджені особливою трійкою НКВС. Проте зупинятися на досягнутих показниках у виявленні «ворогів народу» серед православних відомство Успенського не збиралося. Лише за декаду з 23 вересня по 3 жовтня 1938 р. чекістами було викрито 5 церковно-сектантських контрреволюційних формувань, до яких входило 28 учасників. Серед них: вороже угруповання старообрядців (м. Київ); антирадянська організація церковників «Істинно-Православної церкви», яка проводила контрреволюційну діяльність серед населення віддалених районів столиці України.

³¹ Великий терор в Україні... Ч. 1. С. 256.

³² Оліцький В. Кримінальне переслідування православного духовенства Сумщини у 1937–1938 роках: умови, масштаби, наслідки // Історична пам'ять. 2018. № 2 (39). С. 57.

³³ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 16. Арк. 119.

Траплялися випадки, коли в гонитві за рекордними показниками чекісти записували до однієї контрреволюційної організації представників різних православних інституцій. Йдеться про «викриту» в лютому 1938 р. співробітниками Управління НКВС по Полтавській області контрреволюційну організацію (діючі та колишні священники, дяки, миряни — усього 37 осіб на чолі з єпископом Митрофаном (Русіним)), до якої входили як «тихонівці», так і «автокефалісти»³⁴.

У ході слідства чекісти пред'являли священникам та мирянам *набір* нічим не обґрунтованих *звинувачень*: участь в антирадянській діяльності, причетність до контрреволюційних угруповань, підготовка терористичних актів, агітація з метою підриву й повалення існуючого ладу, дискредитація Конституції СРСР, поширення провокативних чуток про наближення війни та загибель радянської влади, «вороже ставлення до колгоспного ладу» тощо. Крім того, у провину священнослужителям ставилось: проведення серед населення релігійних обрядів, зберігання релігійної літератури, написання листів вищим органам влади з проханням відновити богослужіння в закритих храмах.

Аналіз кримінальних справ, у яких фігурували представники православного духовенства, дозволяє зробити висновок про те, що слідство співробітниками радянських органів держбезпеки проводилося з кричущими процесуальними порушеннями. Яскравим прикладом правової вакханалії є матеріали кримінальної справи молодшого лейтенанта державної безпеки Давида Епельбаума (заарештований 28 листопада 1938 р. в Харкові «за порушення соціалістичної законності») та його підручних — чекістів запасу, які в часи Великого терору були відряджені для роботи в Управління НКВС по Харківській області. Під час слідства було встановлено, що начальник 7-го (церковного) відділку 4-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області Д. Епельбаум упродовж листопада 1937 р. — лютого 1938 р. вдавався до фальсифікації слідчих справ і показів свідків. Д. Епельбаум наказував агентурі з числа священнослужителів складати фіктивні протоколи допитів так званих свідків, а насправді чекістських агентів, й очних ставок з арештованими³⁵.

Таким чином, у добу «Великого терору» (1937–1938 рр.) зазнали репресій усі без винятку православні церковні об'єднання, існуючі в Україні, як лояльні до влади, так і опозиційні. Застосування правлячим режимом утисків, групових судових процесів, жорстоких покарань проти єпископату, духовенства, активних мирян призвело до граничного звуження функціонування Російської Православної Церкви та припинення видимих форм релігійного життя Істинно-Православної Церкви та УАПЦ.

³⁴ Бабенко Л. Технологія боротьби з Церквою (1920 — початок 1950-х рр.): «чекістський» сегмент // Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції: Матеріали круглого столу, 19 грудня 2013 р., м. Київ / Упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 297.

³⁵ Золотарьов В. «Використані та викинуті»: співробітники УНКВС по Харківській області, засуджені за порушення «соціалістичної законності» наприкінці 1930-х рр. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2015. № 1. С. 279–286.